

РЕЦЕНЗИЯ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД НА ТЕМА „Демагогия в парламентарните дебати: България в Европейския съюз (2004 - 2007)“

на докторант Анна Иванова
за придобиване на научната степен „доктор“
в професионално направление 2.3. Философия (Реторика)

от проф. дфн Величко Руменчев
от катедра „Реторика“ на ФФ на СУ „Св. Климент Охридски“

Предложеният научен труд е с обем 239 компютърни страници, които съответстват приблизително на 350 стандартни машинописни страници и включва: увод, пет глави, заключение и цитирана литература. Дисертационният труд има и том 2 – „Приложения“ с обем 105 компютърни страници. Докторантката правилно е ограничила периметъра и периода на изследване, защото темата е море, което едва ли може да бъде преплувано.

Названието е изключително интересно и особено актуално. Проблемът обаче не е нов. Демагогът, древногръцкият народен водач, още в Античността се е превърнал в „демагог“, в това което днес разбираме под това слово. Виждаме как една красива дума е изляла самата себе си. Това днес наблюдаваме по отношение на значителен брой думи и можем да бъдем сигурни, че не са виновни думите и хората които ги употребяват, а тези, които са ги девалвирали или дори извратили. Тъкмо те обаче се плащат от тези думи и се опитват да ги забранят, фактически или дори юридически.

В увода докторантката се е насочила към формулиране на актуалността на темата. Тя несъмнено е актуална за България, защото става дума за един от най-значимите актове в историята на Третата българска държава. От европейска държава се превърнахме в държава - член на Европейския съюз. Сериозна работа! Оптимизмът бързо отстъпва пред песимизма, който си е и наша добра национална черта, но този път и европейците не ни отстъпват (**с. 5 от дисертацията**). Докторантката сочи процеса на нарушаване на комуникацията между управляващи и управлявани, на „логорейно говорене“, без да се казва нищо по същество. Политическите послания са лишени от „информативност“, което води до объркване и несигурност сред хората. Губи се гражданското доверие към промените. Стандартът на огромната част от електората, можем да го срещнем и като популация, е нисък и продължава да пада. Хората живеят в състояние на преход, чийто край не виждат, но много им се иска той да

свърши най-накрая. Предпоставките са налице и се дължат къде на самозаблуда, къде на открита, явна или мълчалива заблуда, която поражда неоснователни и нереалистични очаквания. Готови са да повярват на всичко, дори целият им човешки опит да крещи обратното (с. 6). Казва им някой, който и да е той, че за 800 дни ще преобърне нещата, но се преобръща само каруцата. За толкова време с подобни неща се справят единствено духовете от „Хиляда и една нощ“. Някой трябва да разведри обстановката. Това са политическите актьори – демагозите. Срещу тях у хората (електората) би трябвало да бъдат създадени комуникативни бариери, които да ги предпазват, като спрат словесните потоци информация, но кой знае защо, противно на всяка теория, не се създават. Или ако се създават, то е срещу конкретни „лъжливи овчарчета“, но не и срещу проблема „лъжливо овчарче“. Демагозите лъжат ли, лъжат, а хората вярват ли, вярват! И в един момент излиза въпросът не дали има светлина в тунела, а дали има тунел, а ако има, дали това не е светлината на идващия насреща влак.

Докторантката сочи, че проблемът интересува български учени от най-различни научни области. Не мога да приема, че става дума за огромен брой български научни трудове по тази проблематика (с. 7). Ще го приема като неуместна хипербола. По-скоро съм склонен да поддържам обратното становище. Няма достатъчно сериозни и обхватни теоретични съчинения, посветени на българската парламентарна реторика и дори на политическата реторика, като нещо по-широко от парламентарната.

Анна Иванова обосновава избора си на период за изследване. Той е благодарен, защото създава нови надежди и отговаря на народопсихологията ни. От една страна сме се отблъснали от изпълненото с демагогия тоталитарното минало, от друга - все още нищо особено не се е случило и най-важното - появил се е отново НЯКОЙ ОТВЪН, който вероятно най-после ще ни оправи. Ние отдавна чакаме Годо и което е по-важно, отчаяно разчитаме на него. Любопитното е, че от време на време той се появява и ни оправя. Всичко това отваря едно огромно работно поле за демагозите. В този смисъл може да се приеме постановката за „рестарт на демагогията“. Формулирани са обектът, предметът и целите на изследването, както и изследователските задачи и изследователска теза (с. 8 сл.).

Първа глава е посветена на изясняването на понятието за демагог и демагогия, както и на връзките им с ораторството. Очевидно коренът е в Античността. Докторантката прави опит да съпостави общуване и комуникация. Казвам прави опит, защото дори не формулира добре проблема, ако такъв действително съществува. По този въпрос е писано немалко в литературата. Говори за евентуално противопоставяне в теорията по въпроса, но нито се задълбочава в него, нито взема собствено отношение, макар и по-нататък да се ориентира по-скоро към използването

на комуникация. Не е достатъчно прецизна, когато казва, че „човешката комуникация протича по два основни канала – вербален и визуален (невербален)“ (с. 18.). Думата в скобите обърква работата. Визуален и невербален не са синоними. Визуалният може да включва, разбира се, невербално, но също така и слайдове само с текст, образ и текст, както и видеа с човешка реч, онлайн включвания, материални обекти и др. Също така не е прецизна, когато, макар и само мимоходом, разглежда невербалното. Първо, паралингвистиката изследва само част от невербалното и далеч не само паралингвистиката изследва невербалното. След като става дума за дисертация по реторика, то поне да беше посочено, че реториката традиционно от Античността изследва невербалната комуникация, макар и да не ползва това понятие. Второ - „жестове, мимики и езика на тялото“ са изброени като обекти от един и същ порядък (с. 18). Ако ще говорим за език на тялото, то израженията и жестовете несъмнено са част от него. Освен това казаното създава впечатление за изчерпателност на невербалното, а това далеч не е така.

Отново не е достатъчно прецизна, когато разглежда координацията между няколко изходни пункта за постигане на успешна комуникация. В стремежа си да разграничи комуникатор от комуникатор демагог тя търси неща там, където ги няма. Не виждам защо *особено за демагога* да е характерен *преди всичко* стремежът да се внесе промяна в поведението на получателя на съобщението (с. 19). Според мен това е цел на всеки оратор. И защо само на поведението? Преди него може да е налице промяна в информираността, в убежденията и чак тогава евентуално промяна в поведението – сега или в бъдеще. Съгласен съм, че успехът на политическия оратор зависи и от правилната преценка на канала за комуникация. И тук отново нещо не е прецизирано или дори недостатъчно обмислено. Казва се, че парламентарните изказвания се предават по радио и телевизия, т.е. налице са два индиректни канала и след това, кой знае защо, се твърди, и то подчертано, „от парламентарната трибуна остава само говоренето, тоест разчита се на **слуховия (аудиалния) канал за възприемане на посланията**“. И това при положение че няколко реда по-горе, в т. 2 на същата страница (с. 19), се казва, че ораторът говори на публиката в залата на парламента, но преди всичко за широката аудитория, която го гледа и/или слуша. Или както по отношение на присъстващите в залата, колкото и малко да са понякога, така по отношение на широката аудитория ораторът разчита не само на слуховия канал. Знае, че не само го чуват, но и виждат и това го кара да съобразява не само това, което казва, но и външния си вид и всестранно, поведението си. В случая наличието на говорене е факт, но това е говорене на човек пред аудитория – директна и телевизионна и евентуално - единствено слушането остава само при радиото. На предишната страница беше споменато и за визуалния канал. Това, че той няма да се разглежда в дисертацията, не означава, че не

съществува. На същата страница докторантката е „кльвнала“ с няколко думи два огромни проблема – обществени комуникации и изграждане на комуникативното пространство и приоритетната роля на обратната връзка при демократичния тип общуване. Мисля, че ролята на обратната връзка е актуална при всеки вид общуване, дори и при най-тоталитарното. Дори Хитлер говори по този въпрос и се интересува от обратната връзка. Нелепо ми звучи постановката „...може да се очаква, че в политическите изказвания по темата ще се наблюдава тъкмо **убеждаващият** модус. Може да се очаква, че в някои от анализирания послания ще има елементи на ораторско изкуство...“ (с. 19).

Може да се очаква, а може и да не се очаква!? Елементи на ораторско изкуство...? Какво е ораторско изкуство и какви са тези елементи? Нито дума по въпроса. И ако ще са само елементи, при това и я ги има, я не, то защо да изследваме проблема от реторична гледна точка?

Правилно авторката се е ориентирала към отношението между аргументация и демагогия. Демагогът не може да мине без аргументация, при това доста изпитана. Нещата трябва да изглеждат истинни, дори когато не са такива. Още при Аристотел намираме постановки за убедително и неубедително звучене на ораторската реч и затова че истинното може да звучи неубедително и обратното, неистинното да звучи убедително. Демагогът не може да звучи неубедително. Много често казаното от демагога не е непременно невярно. Може всичко да е вярно и да подлежи на доказване, но да е демагогско, защото ораторът по принцип не е имал намерение да го изпълни. Дори да е изпълнимо, той след това не го изпълнява. Постигнал е тактическите си цели и не мисли за стратегията. Разчита на късата памет на популацията. Вярно, че е къса, но пък чак толкова! Това често изиграва лоша шега на демагога – първоначално влиза на бял кон в парламента, след това едва се промъква във властта с коалиционно споразумение и накрая не хваща дори четирите процента. Или демагозите не остават ненаказани, но демагогията е вечна. Авторката е представила част от авторите, които изследват аргументацията, посочила е различни гледни точки. Според мен се е отнесла малко безкритично към някои от цитираните автори (с. 22 сл.). Може би трябва да се прецизира казаното относно съотношението между убеждаване, манипулация и демагогия. Правилно е засегнат въпросът за морала (**морално не/допустими средства за убеждаване**) при ораторското въздействие върху аудиторията. Според мен той е един от ключовите за темата и би трябвало да намери по-обстойна разработка (с. 23).

В 1.1.5. Политика, лидерство и демагогия докторантката говори за единодушие на автори по даден въпрос, но не ги виждам цитирани. Няма автори, няма съчинения и конкретни тези. Можем да срещнем „социолозите разделят...“ „в политологията...“ (с. 23 сл.). Това е обща болест на някои от младите автори на научен текст. Всъщност не само на

тях. Преди време писах рецензии в конкурс за професор. Това беше типично „качество“ на един от кандидатите. Тази материя според мен също би спечелила от едно по-сериозно осветляване. Движим се по повърхността и то доста декларативно. Абсолютно същото мога да кажа и за 1.1.6. Парламентарна демагогия и парламентарна реторика и 1.1.7. Медии и демагогия.

Подчертано положително се отнасям към дефинирането на демагогията в източници на руски, английски и български. Като недостатък тук бих посочил, че авторката се е ориентирала само към речникови статии, а не към теория и автори (с. 30 сл.). Значително по-добре докторантката излага материята на 1.2. Разбирания за демагогия, и нейните обобщени характеристики – демагог, изказите (посланията) на демагога, сферата на проявление, подложения на демагогия, каналите за демагогско влияние. Разгледана е етимологията на термина, направен е кратък исторически преглед на възхода и залеза на думата демагог. Правилно докторантката е отделила в изследването си място на Макиавели и на Е. Айзенрайх (с. 40 сл.), които макар и сравнително стари си остават и до днес изключително актуални за всички, които се интересуват от влияние върху аудиторията, както и за всички, които не биха искали да станат жертва на демагогско влияние. Докторантката показва сравнително добро познаване на българската литература, която по някакъв начин, „пряко или косвено“ (с. 45), се докосва до проблематиката ѝ. Въпреки това мисля, че тя не представя коректно проф. К. Василев, с твърдението си, че според него демагогията притежава предимно екстралингвистични специфики. Дори от това, което е представила като негова теза (с. 45 сл.). Не вярвам, че когато цитира К. Василев - „...водачът може да управлява нацията само ако я възбужда, екзалтира и фантазира“, докторантката е решила, че според него това е предимно на екстралингвистично равнище (с. 46.). То, разбира се, е задължително, ако под него разбира невербалното в политическото ораторство, но няма самостоятелно съществуване. Това не е глосолалия или пантомима. Авторката е силно повлияна от Ст. Димитрова и съчинението ѝ „Езиковата демагогия“. Това в някаква степен е естествено, но в изложението трудно мога да различа докъде е Ст. Димитрова и докъде авторът. Докторантката сравнително изчерпателно се спира на руските автори в 1.2.6.2. „Интерпретации на демагогията в рускоезичното научно пространство“ (с. 53 сл.). Подходът е като при определянето на демагогията в речниковите източници. Но къде са англоезичните, а и не само те, други западни автори? Не са ли писали? Тук отново забелязвам проблеми с цитирането. Някои автори са цитирани, а други не, макар и все пак да се споменават: А. Богатиръв, Н. Трубецкой, Н. Живановски. Те липсват и в приложената в края на дисертацията „Цитирана литература“. Това е най-малкото немарливост. Вероятно са ползвани чрез друг автор, но това също трябва да бъде посочено.

Изложението е интересно и полезно. Тук авторката видимо започва да представя инструментариума, който ще ползва при анализа си на българската демагогия в цитирания период.

На методологическия инструментариум е посветена втора глава от дисертацията. Разгледани са най-различни негови аспекти. Любопитна е таблицата 2.1. на с. 68, която отразява очакваната, черно-бяла, езикова картина на политическите речи в периода до 1989 г. и след това. Показани са условията за ефективна демагогия и конкретно на адекватността и към езиковата ситуация, т.е. на идеята за уместен език и особено стил, издигната още от античната реторика. Добра е идеята да се разгледат речевите актове и демагогската политическа реч, демагогската реч и комуникативните постулати, семантика и синтаксис на демагогското изказване, ключовите думи в това изказване. В края на главата авторката сочи методите (основен и допълнителни), които ще използва в изследването си (с. 75 сл.). Може да се приеме, че в тази глава докторантката се е справила успешно.

Трета глава изследва езиковата ситуация в България след 1989 г. Разгледан е т.нар. казионен език както преди, така и след 1989 г. Терминът, създаден, за да отбележи спецификата на тоталитарния език, се оказва приложим и след разпада на тоталитарните държави в Европа, но вече по отношение на т.нар. „брюкселски език“. Съмишлениците и преди, и след 1989 г. се разпознават по езика, който използват. И макар и този език да е ниско информативен и изпълнен с клишета, той именно е маркер за идентифициране и ключ към определена идеологическа и политическа общност, обозначена тук чрез езика. В случая езикът, сам по себе си, има способността да създава комуникативни бариери или да отваря филтри на доверие, а пък те облагодетелстват демагогията. Представя се спецификата на демагогския изказ в България от началото на прехода. Любопитни са интервютата на водещи български политици от този период и то конкретно по материята, която интересува авторката. Авторката уместно отбелязва свенливостта на политиците, които демагогстват почти масово, но не използват думата демагогия. Тя им звучи обидно, когато е свързана с тях. В това отношение те са колкото противопоставени, толкова и солидарни. И тук няма нищо ново. Още Дж. Бентам в „Трактат за съдебните доказателства“ говори за аналогична солидарност, но в сферата на администрацията. Разгледаните автори и източници са достатъчно полезни за целите на изследването. Поставена е една добра основа.

По-нататък авторката сочи периода 1997 – 2007 г. като период на усилено политическо приказване по въпроса за присъединяването на България към Европейския съюз. Конкретизирани са четирите ключови етапа на политическата реч от прехода. Тук авторката отново формулира целите си, като все повече ги конкретизира. Подробно посочен е използваният изворов материал.

Като най-представителна и най-значима за изследването приемам четвърта глава: „Лингвистични аспекти на демагогията и нейните синоними“ (с. 88 сл.). Приблизително същото може да се каже и за пета глава. Би могло да се отбележи, че те в известна степен бяха подготвени от предходните глави. Изчерпателно изброени са ключовите думи и фрази, които ще се търсят в информационния масив и въз основа на които ще бъдат направени съответните изводи. Приведени са статистически данни, представени графично, за употребата им. Потвърждава се идеята за „колегиалност“, „политическа коректност“, що се отнася до използването на думата демагог и демагогия от политическите оратори. Обидна им изглежда и това е. Не искат дори да се замерят с нея. Използват я доста абстрактно „в контекста на екзистенциални изречения, те са също и безлични (*има/няма демагогия*)...“. Сочи се използването ѝ във фрази с отрицание и пр., т.е. колкото се може по-внимателно и пр. и пр. в този план. Това отношение към тези „мръсни думи“, естествено, увеличава използването на други, които означават същото, но все още не са се изпоцапали толкова, въпреки че според мен са си оцапани. Това са различните синоними и евфемизми (с. 96 сл.). По-благопристойно им изглежда да са лъжци, фарисеи, лицемери, манипулатори и др. от този род. Доколкото се отчита явлението, а не как формално ще бъде словесно заобиколено чрез евфемизъм или синоним, авторката съвсем удачно изследва честотата на използване на всеки един от евфемизмите и синонимите, придружени от езиковата им интерпретация. Предложени са типични примери за употребата им в конкретни изказвания и в целия масив информация, обособен в отделно тяло с обем 105 компютърни страници. Това приемам като добра практика, защото позволява на всеки да се увери в истинността на информацията и дава възможност да се прецени обосноваването на извода, направен въз основа на нея. Таблиците и графиките онагледяват достатъчно добре направените изводи (с. 96 сл.). Фактически чрез синонимите и евфемизмите, чието съдържание обикновено не е дискусивно, се изяснява съдържанието на демагогията и на демагога като персонаж. Става ясно, че те не толкова поотделно, колкото в съвкупност отразяват същността на явлението. Очевидно е, че то е с богати негативни конотации, които може би са проблемът. А може и да се дължи на нещо друго и по-просто. Ако не всички, то много да не разбират значението на думата и тя да им изглежда по-страшна, отколкото е в действителност. Иначе, защо думата демагог да е по-лоша от например от думата лъжец, или популист и пр.? Навсякъде са приложени многобройни примери от парламентарни заседания, което приемам положително. Не виждам смисъл да преразказвам изводите на авторката. Според мен те са верни и са подкрепени от коректно представена информация.

Посочени са фрази и маркери за демагогско изказване: фрази за известност; фрази за очевидност; фрази за съгласие и пр. Те разчитат на манипулативния ефект. По тях, естествено, не непременно и не само чрез тях може да се разпознае демагогското изказване. Присъствието им обаче не означава, че задължително сме изправени пред демагогия. За да се установи това, е необходим пълен анализ на комуникативната ситуация, на целия дискурс.

Изцяло положително се отнасям към различните видове анализ, които прави докторантката. Сравнителен анализ на статистическите данни (с. 166 сл.). Динамичен анализ на статистическите данни (с. 172 сл.). Корелационен анализ (с. 177 сл.).

На база на всичко изложено приемам изцяло направените от докторантката изводи (с. 181 сл.).

Пета глава е с название „Ключови думи от картината на света“ (с. 185 сл.). Като най-съществени са посочени: криза, преход и промяна. Те дават тенденциите на времето. Целта на главата е да допълни характеристиката на езиковата ситуация, която представлява част от обществения и политически контекст, в който битуват изказванията на политиците, конкретно що се отнася до демагога и демагогията. Докторантката е постигнала целта си. Изводите са на база статистика и примери от политически изказвания. Внимание е обърнато на други особено значими думи: членство, приемане, присъединяване, преговори, които отново са част от езиковия контекст. По аналогичен начин стоят нещата и относно контексти със съставка „Европ...“: Европа, Европейски съюз, Европейска общност.

Приемам, че изследването на докторант Анна Иванова е постигнало целта си и независимо от направените бележки в заключение предлагам на членовете на уважаемото жури да присъдят на докторант Анна Иванова образователната и научна степен „доктор по философия“.

21.04.2016 г.
София

Проф. дфн Величко Руменчев

